

บทที่ 1

บทนำ

ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหาการวิจัย

การเกษตรในอดีตเป็นการผลิตเพื่อยังชีพตอบสนองต่อความต้องการของครอบครัวเป็นหลัก ผลผลิตส่วนที่เหลือจากการบริโภคจึงแบ่งปันหรือแลกเปลี่ยนกันในสังคม ในระยะต่อมาการแลกเปลี่ยนผลผลิตได้เปลี่ยนรูปแบบไปเป็นการซื้อขาย และการผลิตเพื่อการบริโภคก็ได้เปลี่ยนไปเป็นการผลิตเพื่อการค้ามากยิ่งขึ้น โดยเฉพาะเมื่อประเทศไทยเริ่มใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 1 (พ.ศ. 2504) ซึ่งภาคการเกษตรได้ถูกกำหนดบทบาทที่สำคัญในการพัฒนาเศรษฐกิจของประเทศไทย โดยการผลิตผลผลิตทางการเกษตรเพื่อเป็นสินค้าในการส่งออก ตลอดจนเลี้ยงดูประชากรของประเทศที่เพิ่มมากขึ้นอย่างต่อเนื่อง ทำให้มีการพัฒนาวิชาการและเทคโนโลยีด้านการเกษตรอย่างมากมาย และถ่ายทอดไปสู่เกษตรกรอย่างแพร่หลาย

เทคโนโลยีสมัยใหม่ด้านการผลิตผลผลิตทางการเกษตรที่นำมาใช้ตามกระแสการพัฒนาและนโยบายของภาครัฐที่ต้องการเร่งรัดพัฒนาเศรษฐกิจและเพิ่มรายได้ให้กับประชาชน ได้ส่งผลกระทบต่อการใช้ที่ดินของสภาพแวดล้อมและการสูญเสียทรัพยากรธรรมชาติในท้องถิ่น การนำพืชชนิดใหม่หรือสายพันธุ์ใหม่จากต่างถิ่นเข้ามาปลูก เช่น ข้าวพันธุ์ กข. ที่ส่งเสริมให้ปลูกกันในปัจจุบัน ได้ทำให้ความหลากหลายของพันธุ์ข้าว ไร่กว่า 20 สายพันธุ์และ ข้าวนาอีก 20 กว่าสายพันธุ์ต้องหมดไป (กฤษฎา บุญชัย, 2540) นอกจากนี้ยังมีพืชไร่และพืชผักอีกหลายชนิด เช่น ข้าวโพด มันสำปะหลัง มันฝรั่ง กระหล่ำปลี กระหล่ำดอก ผักกาดขาว ผักคะน้า มะเขือเทศ พืชผักจากต่างถิ่นเหล่านี้ได้เข้ามาแทนที่พืชผักในท้องถิ่น เพียงระยะเวลาไม่กี่ปีที่ภาครัฐได้ส่งเสริมให้ปลูกพืชเศรษฐกิจจากต่างถิ่น ทำให้ฐานทรัพยากรความหลากหลายทางชีวภาพของพันธุ์กรรมพืชในท้องถิ่นถูกทำลายลงอย่างรวดเร็ว การใช้ระบบการปลูกพืชชนิดเดียว (Monocrop) การปลูกพืชผักเศรษฐกิจจากต่างถิ่นจะใช้ระบบการปลูกพืชชนิดเดียวเป็นพื้นที่กว้างๆ เพื่อสะดวกในการจัดการบำรุงดูแลรักษา และสะดวกในการใช้เครื่องจักรเครื่องทุ่นแรงต่างๆ แต่มีผลกระทบอย่างมากต่อสิ่งแวดล้อมและระบบนิเวศในธรรมชาติ สภาพดินเสื่อมโทรมลงอย่างรวดเร็วจากการปลูกพืชชนิดเดียวในพื้นที่ต่อเนื่องกันเป็นระยะเวลานาน และการเกิดโรคและแมลงศัตรูพืชระบาดเป็นพื้นที่กว้างเนื่องจากขาดความสมดุลทางระบบนิเวศในธรรมชาติ (ประทีป วีระพัฒนนิรันดร์, 2536) การใช้เครื่องจักรเครื่องทุ่นแรงสมัยใหม่เข้ามาใช้ในขบวนการผลิตผลผลิตทางการเกษตรที่เป็นเครื่องจักรเครื่องยนต์

ขนาดใหญ่ในการไถพรวนเตรียมพื้นที่เพาะปลูกเป็นพื้นที่กว้างมากๆ ทำให้โครงสร้างของดินเปลี่ยนไป เกิดการพังทลายของดินได้ง่าย สภาพดินจะเสื่อมโทรมสูญเสียความอุดมสมบูรณ์ไปอย่างรวดเร็ว (อำพล เสนาณรงค์, 2536) การใช้สารเคมีเกษตรในขบวนการผลิตผลผลิตทางการเกษตร ในการผลิตพืชผักเศรษฐกิจจากต่างประเทศจำเป็นต้องใช้สารเคมีเกษตรในขบวนการผลิตเพื่อให้ได้ผลผลิตสูง โดยเฉพาะสารเคมีป้องกันและกำจัดศัตรูพืช ซึ่งจะเห็นได้ว่าปริมาณการใช้สารเคมีป้องกันและกำจัดศัตรูพืชของประเทศไทยนับวันจะยังมีปริมาณเพิ่มขึ้นเรื่อย โดยปี พ.ศ. 2524 มีปริมาณนำเข้า 14,069 ตัน และในปี พ.ศ. 2533 มีปริมาณนำเข้าสูงถึง 24,364 ตัน หรือเฉลี่ยเพิ่มขึ้นปีละ 1,029.5 ตัน ประเทศไทยเป็นประเทศที่มีการใช้สารเคมีป้องกันและกำจัดศัตรูพืชมากที่สุดประเทศหนึ่งในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ จากรายงานการศึกษาของสถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทยเมื่อปี พ.ศ. 2535 พบว่ามีสารเคมีเกษตรที่จดทะเบียนไว้กับกรมวิชาการเกษตรในรูปของชื่อสามัญมีอยู่มากกว่า 150 ชนิด โดยแต่ละชนิดมีชื่อการค้าอีกเป็นจำนวนมาก เฉพาะเมทิลพาราไรออนชนิดเดียวที่นำเข้าประเทศไทย มีชื่อการค้าถึง 214 ชื่อ ทั้งที่สารเคมีชนิดนี้ถูกห้ามใช้และนำเข้าประเทศเพื่อนบ้านในหลายประเทศ เช่น ญี่ปุ่น อินโดนีเซีย เกาหลี และมาเลเซีย การใช้สารเคมีเกษตรในการผลิตผลผลิตทางการเกษตรทำให้เกิดผลกระทบที่ตามมาคือ เกษตรกรผู้ใช้สารเคมีเกษตรในขบวนการผลิตผลผลิตทางการเกษตรได้รับวสารพิษเข้าสู่ร่างกาย ทำให้เกิดการเจ็บป่วยและตาย ผลการตรวจเลือดของกระทรวงสาธารณสุขพบว่าจากจำนวนเกษตรกรที่ตรวจเลือด 463,142 คน มีเกษตรกรที่มีสารพิษในร่างกายในเกณฑ์ไม่ปลอดภัยสูงถึง 85,140 คน คิดเป็นร้อยละ 18 เมื่อปี พ.ศ. 2538 ซึ่งสัดส่วนของผู้ที่มีสารพิษในเลือดที่อยู่ในเกณฑ์ไม่ปลอดภัยเพิ่มขึ้นจากเดิมที่พบเมื่อปี พ.ศ. 2537 ในระดับร้อยละ 16 ของจำนวนเกษตรกรที่เข้ารับการตรวจเลือด ผู้บริโภคผลผลิตทางการเกษตรที่ใช้สารเคมีเกษตรในขบวนการผลิตผลผลิตทางการเกษตร ได้รับสารพิษตกค้างในผลผลิตทางการเกษตรจากการบริโภคเข้าสู่ร่างกายเป็นอันตรายต่อสุขภาพ จากการศึกษาตรวจสารพิษตกค้างในพืชผักของกรมวิทยาศาสตร์การแพทย์ กระทรวงสาธารณสุขในปี พ.ศ. 2542 พบว่าพืชผักตลาดทั่วไปมีสารพิษตกค้างในพืชผักร้อยละ 41.1 จากจำนวนตัวอย่างที่ทำการตรวจ และยังพบอีกว่าพืชผักที่มีฉลากระบุว่าปลอดภัยสารพิษได้ตรวจพบว่ามีสารพิษตกค้างร้อยละ 32 จากจำนวนตัวอย่างที่ทำการตรวจ ซึ่งผลของการตรวจพบสารพิษตกค้างในพืชผักแสดงให้เห็นว่าผู้บริโภคพืชผักยังคงต้องเสี่ยงกับอันตรายในการบริโภคพืชผักที่ซื้อจากตลาดทั่วไป ผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมจากสารเคมีเกษตรที่ใช้กันอย่างกว้างขวาง โดยเฉพาะการผลิตพืชผักจะมีสารพิษตกค้างในสิ่งแวดล้อม เช่น เป็นสารพิษตกค้างในดินทำให้สภาพต่างๆของดินเสียไป ซึ่งมีผลต่อการปลูกพืชโดยตรงและเป็นอันตรายต่อสิ่งมีชีวิตหรือจุลินทรีย์ในดินที่เป็นประโยชน์ต่อการปรับปรุงบำรุงดิน และเป็นสารพิษตกค้างตามแหล่งน้ำต่างๆ สารพิษที่ตกค้างอยู่ในดินเมื่อฝนตกจะถูก

น้ำฝนชะล้างจากดินไหลลงสู่แหล่งน้ำต่างๆ เช่น หนอง บึง ลำธาร ลำคลอง แม่น้ำ เป็นอันตรายต่อพืชและสัตว์ในแหล่งน้ำ ตลอดจนเป็นอันตรายต่อมนุษย์ที่ใช้น้ำจากแหล่งน้ำที่มีสารพิษตกค้างในการอุปโภค บริโภค และการเกษตรกรรม (ปัญญา ศรีอาภรณ์, 2538)

จากผลเสียในการใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่ โดยเฉพาะการใช้สารเคมีเกษตรในการป้องกันกำจัดโรคและแมลงศัตรูพืช ในขบวนการผลิตพืชผักเศรษฐกิจจากต่างถิ่น ทำให้เกษตรกรผู้ปลูกพืชผักและผู้บริโภคพืชผักที่มีความตระหนักถึงพิษภัยของสารพิษจากการใช้สารเคมีเกษตร หันกลับมาปลูกและบริโภคพืชผักพื้นบ้านที่มีอยู่ดั้งเดิมในท้องถิ่นของประเทศไทย ที่เจริญเติบโตแข็งแรงตามธรรมชาติ ไม่ต้องใช้สารเคมีเกษตรช่วยในการเจริญเติบโตและการให้ผลผลิต พืชผักพื้นบ้านจึงไม่มีสารพิษตกค้างและเป็นผักปลอดสารพิษอย่างแท้จริง

พืชผักพื้นบ้านมีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับการดำเนินชีวิตของคนไทยมาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ในทุกภูมิภาคของประเทศไทย ชาวบ้านได้พึ่งพิงประโยชน์จากพืชผักพื้นบ้านที่มีอยู่ตามธรรมชาติปรุงเป็นอาหารและยา ซึ่งองค์ความรู้ในการใช้ประโยชน์จากพืชผักพื้นบ้านที่ได้รับการถ่ายทอดสืบต่อกันมาหลายชั่วอายุคน จนกลายเป็นวัฒนธรรมของชนแต่ละกลุ่ม จัดว่าเป็นภูมิปัญญาของชนแต่ละกลุ่มที่เรียกว่าภูมิปัญญาพื้นบ้าน (ชูศรี ไตรสนธิ, 2539) พืชผักพื้นบ้านในประเทศไทยมีมากมายหลายชนิด จากการสำรวจของกองพฤกษศาสตร์ กรมวิชาการเกษตร ได้ผลการสำรวจพบว่าพืชผักพื้นบ้านที่ชาวบ้านใช้บริโภคในภาคเหนือมีจำนวน 120 ชนิด ภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีจำนวน 130 ชนิด และภาคใต้มีจำนวน 158 ชนิด ความหลากหลายของพืชผักพื้นบ้านของประเทศไทยนับเป็นทรัพยากรทางธรรมชาติที่มีคุณค่าของคนไทยทุกภาค

จังหวัดเชียงใหม่เป็นเมืองที่อุดมสมบูรณ์ด้วยทรัพยากรธรรมชาติ วัฒนธรรม ประเพณีที่คึกคักมาแต่อดีต การใช้พืชผักพื้นบ้านปรุงเป็นอาหารด้านนาที่มีคุณค่าเป็นเอกลักษณ์เฉพาะท้องถิ่นเป็นวัฒนธรรมการบริโภคอาหารพื้นเมืองที่ประกอบด้วยองค์ประกอบหลายส่วน เช่น ความเชื่อในคุณค่าของพืชผักพื้นบ้านที่มีคุณค่าทางอาหารและยา การเลือกชนิดของพืชผักพื้นบ้านปรุงเป็นอาหารตามฤดูกาล และรูปแบบการใช้พืชผักพื้นบ้านปรุงเป็นอาหารพื้นบ้านด้านนา จากองค์ประกอบดังกล่าว ทำให้อาหารพื้นบ้านด้านนาเป็นอาหารที่ใช้พืชผักพื้นบ้านหลากหลายชนิด เป็นส่วนประกอบที่สำคัญและเป็นอาหารที่มีคุณค่าต่อสุขภาพ ในปัจจุบันชาวเมืองเชียงใหม่ได้ปรับเปลี่ยนวิถีชีวิตไปตามความแปรเปลี่ยนของสังคม โดยเปลี่ยนไปตามแนวตะวันตกมากขึ้น โดยเฉพาะวัฒนธรรมการบริโภคของคนรุ่นใหม่จะนิยมบริโภคอาหารฝรั่ง หรืออาหารสำเร็จรูปตามสื่อโฆษณาจากบริษัทข้ามชาติ เป็นค่านิยมความทันสมัย สะดวก รวดเร็ว ส่วนอาหารพื้นบ้านด้านนาก็จะลดความนิยมในการบริโภคลง มีผลทำให้ความหลากหลายของพืชผักพื้นบ้านลดลงด้วย ซึ่งผู้ศึกษาสนใจที่จะศึกษาว่าในปัจจุบันยังคงมีพืชผักพื้นบ้านชนิดใดบ้างที่ชาวบ้านยังใช้เป็นอาหารและ

ยา และมีการจัดการปลูกพืชผักพื้นบ้านในรูปแบบใด ซึ่งการจัดการดังกล่าวมีผลต่อเกษตรกรผู้ปลูกพืชผักพื้นบ้าน ผู้บริโภคพืชผักพื้นบ้าน และสิ่งแวดล้อม อย่างไรบ้าง

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อสำรวจความหลากหลายของพืชผักพื้นบ้านที่ใช้เป็นอาหารและยา
2. เพื่อศึกษารูปแบบการจัดการปลูกพืชผักพื้นบ้าน
3. เพื่อศึกษาผลการจัดการใช้ประโยชน์และการจัดการปลูกพืชผักพื้นบ้าน ที่มีผลต่อเกษตรกรผู้ปลูกพืชผักพื้นบ้าน ผู้บริโภคพืชผักพื้นบ้าน และสิ่งแวดล้อมในพื้นที่ปลูกพืชผักพื้นบ้าน

ขอบเขตของการวิจัย

การศึกษาวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยได้จำกัดขอบเขตของการวิจัยไว้ดังนี้

1. ขอบเขตพื้นที่ของการวิจัย

พื้นที่ศึกษาเป็นชุมชนในตำบลน้ำบ่อหลวง ตำบลบ้านแม ตำบลมะขามหลวง ตำบลบุหว่า ตำบลบ้านกลาง อำเภอสันป่าตอง จังหวัดเชียงใหม่ ผู้ศึกษาได้กำหนดเกณฑ์ในการคัดเลือกพื้นที่ศึกษาดังนี้

1.1 เป็นชุมชนดั้งเดิมที่ตั้งมานาน ประชากรส่วนใหญ่เป็นชนเผ่าพื้นเมือง ได้แก่ ไทยยอง ลัวะ ไทยเงิน เม็ง ที่ยังคงรักษาวัฒนธรรมขนบธรรมเนียมประเพณีของตนไว้ได้

1.2 ประชากรส่วนใหญ่ประกอบอาชีพเกษตรกรรม ซึ่งมีทั้งการเพาะปลูกพืชโดยใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่ในการปลูกพืชเศรษฐกิจจากต่างถิ่น และการปลูกพืชผักพื้นบ้านโดยใช้วิธีการปลูกแบบเก่าดั้งเดิม

2. ขอบเขตเนื้อหาของการวิจัย เป็นการศึกษาการจัดการความหลากหลายของพืชผักพื้นบ้าน ในประเด็นต่อไปนี้

2.1 ความหลากหลายของพืชผักพื้นบ้านที่ใช้เป็นอาหาร

- ส่วนของพืชที่ใช้เป็นอาหาร ใบ ยอด ดอก ผล เมล็ด หน่อ ราก
- คุณค่าทางโภชนาการ มีสารอาหารบำรุงร่างกาย
- วิธีการปรุงเป็นอาหาร ต้ม ผัด แกง ทอด ยำ กินสด

2.2 ความหลากหลายของพืชผักพื้นบ้านที่ใช้เป็นยา

- ส่วนที่ใช้เป็นยา ใบ ดอก ผล เมล็ด ลำต้น เปลือก ราก
- สรรพคุณทางยา มีสารที่เป็นยาป้องกันและรักษาโรค

- วิธีการปรุงเป็นยา ใช้สด คั้น ชง คองเหล้า ถูกกลอน
- 2.3 รูปแบบการจัดการปลูกพืชผักพื้นบ้าน
  - รูปแบบในการปลูกพืชผักพื้นบ้าน
    - วนเกษตร
    - เกษตรผสมผสาน
    - เกษตรธรรมชาติ
  - รูปแบบการป้องกันกำจัดศัตรูพืชผักพื้นบ้าน
    - ใช้สัตว์ในธรรมชาติกำจัดศัตรูพืช
    - ใช้พืชที่มีสารและกลิ่นไล่หรือกำจัดศัตรูพืช
    - ใช้เครื่องมือพื้นบ้านกำจัดศัตรูพืช
  - รูปแบบการปรับปรุงบำรุงดิน
    - ใช้ปุ๋ยคอก
    - ใช้ปุ๋ยหมัก
    - ใช้ปุ๋ยพืชสด
- 2.4 ผลการจัดการใช้ประโยชน์และการจัดการปลูกพืชผักพื้นบ้าน
  - เกษตรกรผู้ปลูกพืชผักพื้นบ้าน
    - สุขภาพของเกษตรกรผู้ปลูกพืชผักพื้นบ้าน
    - รายได้และรายจ่ายในครอบครัวของเกษตรกร
  - ผู้บริโภคพืชผักพื้นบ้าน
    - สุขภาพของผู้บริโภคพืชผักพื้นบ้าน
    - ถึงแวดล้อมในพื้นที่ปลูกพืชผักพื้นบ้าน
    - ระบบนิเวศในพื้นที่ปลูกพืชผักพื้นบ้าน

นิยามศัพท์ในการวิจัย

พืชผักพื้นบ้าน หมายถึง พืชผักที่คนในท้องถิ่นได้ใช้ประโยชน์และปลูกมาตั้งแต่ในอดีตจนถึงปัจจุบัน ทั้งที่เป็นพืชผักพื้นเมืองที่มีถิ่นกำเนิดในท้องถิ่นนั้น และพืชผักจากต่างถิ่นที่นำมาปลูกในท้องถิ่นนั้นมานานแล้ว จนสามารถปรับตัวเจริญงอกงามได้ก็ตามธรรมชาติ จนบางครั้งเข้าใจว่าเป็นพืชผักพื้นเมือง

ความหลากหลายของพืชผักพื้นบ้าน หมายถึง สภาพโดยรวมของพืชผักพื้นบ้าน ซึ่งมีความแตกต่างและสามารถจำแนกได้เป็นความหลากหลายทางชนิดของพืชผักพื้นบ้านที่ต่างชนิดกัน

ความหลากหลายทางพันธุกรรมของพืชผักพื้นบ้านที่เป็นพืชผักพื้นบ้านชนิดเดียวกัน แต่มีหลายพันธุ์หรือหลายสายพันธุ์ และความหลากหลายทางนิเวศวิทยาของพืชผักพื้นบ้าน ที่มีความแตกต่างในสภาพแวดล้อมของแหล่งที่อยู่ของพืชผักพื้นบ้านแต่ละชนิด

ภูมิปัญญาพื้นบ้านในการใช้พืชผักพื้นบ้านเป็นอาหารและยา หมายถึง ความรู้และประสบการณ์ในการใช้พืชผักพื้นบ้านเป็นอาหารและยา ที่บรรพบุรุษได้ถ่ายทอดให้กับคนรุ่นหลังสืบต่อกันมาหลายชั่วอายุคน ผ่านกระบวนการพิสูจน์ทดลอง การคัดสรรปรับปรุง และพัฒนาความคิดอย่างเป็นระบบ ซึ่งแต่ละชุมชนได้กำหนดขึ้นเป็นความเชื่อ ประเพณี และพิธีกรรมต่างๆที่มีคุณค่าต่อวัฒนธรรมพื้นบ้าน ในการใช้พืชผักพื้นบ้านเป็นอาหารและยา ที่ได้รับการรักษาสืบทอดจนถึงปัจจุบัน

การเกษตรที่ยั่งยืน หมายถึง การผลิตผลผลิตทางการเกษตรที่ไม่ทำลายสิ่งแวดล้อม รักษาระบบนิเวศ โดยยึดหลักความสมดุลทางธรรมชาติ ใช้ทรัพยากรธรรมชาติอย่างประหยัดและมีประสิทธิภาพในระยะยาว เพื่อให้มีใช้สำหรับคนรุ่นต่อไป เกษตรกรผู้ผลิตผลผลิตทางการเกษตรมีความปลอดภัยในขบวนการผลิตผลผลิตทางการเกษตร และผู้บริโภคมีความปลอดภัยจากการบริโภคผลผลิตทางการเกษตร

การจัดการความหลากหลายของพืชผักพื้นบ้าน หมายถึง ภูมิปัญญาพื้นบ้านของชาวบ้านในการจัดการใช้ประโยชน์จากพืชผักพื้นบ้านเป็นอาหารและยา และการจัดการปลูกพืชผักพื้นบ้านที่มีผลต่อเกษตรกรผู้ปลูกพืชผักพื้นบ้าน ผู้บริโภคพืชผักพื้นบ้าน และสิ่งแวดล้อมในพื้นที่ปลูกพืชผักพื้นบ้าน